

Anagas, Anagas, Baylo 'ta Ngalan

Anagas, Anagas, Baylo 'ta Ngalan

Mapauli ang anay si Ian sa Banwa sang Batad sa una nga kahigayunan makaligad ang napulo ka tuig. Magabalik sia agod duawon ang lulubngan sang iya mapintas nga amay nga amo man ang labi kag labaw nga kabangdanan sang iya pagpalayo sa amo nga lugar. Apang indi na sia Ian. Sa iya pamiste, pamatyag, kag panghunahuna, isa na sia ka ganap nga babayi. Sia na si Mary.

Samtang kami ang nagapanglangkaton padulong sa patyo, amon pagahandurawon ang iya mga masakit nga nagliligad sa banwa nga wala nagabag-o. Sa iya pag-abot sa pantyon sang iya amay, iya nga masugata ang ginapatihan enkantado nga tanom nga magabutang sang iya kabuhi sa ital-ital kag sang iya pagkakilalahon sa iya kaugalingon sa isa ka pagtilaw.

Sin-o gid man bala ang mahimo makadikta sang aton pagkatawo?

Anagas, Anagas, Baylo ‘ta Ngalan

Lab-as pa sa akon pinsar ang adlaw nga nahilway si Ian. Ulihi ato nga adlaw sang Mayo kag adlaw man sang piyesta sa Cabagohan. Amo na kung ngaa madumduman ko pa sa gihapon bisan pulo na ka tuig ang nagligad. Sa aga sang bisperas, mga pila ka oras antis nalagyo si Ian, nagkaladunot anay ang panit ni Bisay.

Sang adlaw nga ato, masako ang tanan sa mga hilikuton para sa piyesta. Nagapamulak sang dekorasyon ang ermita sa tamba sang plaza. Maabot abi ang kura buas agod maghiwat sang misa. Gani, ang altar nahapinan na sang mantel nga ginhulam pa kay Neng Arlene kag ang salog kag ang mga mwebles nalampasuhan naman sang mga nanay nga deboto. Sa plaza nga subong naputos sang amakan, nagalinagumba na ang *sound system* nga gin-arkilahan pa ni Kap sa banwa. Tubtob gani sa talon, nabatyagan pa sang amon mga dughan kag dapadapa ang bag-o lang batii nga mga ambahanon nga ginapatukar sang *operator*.

Pareho nga ginasaulog ang piyesta ni San Isidro Labrador kag ang Flores sa bulan sang Mayo. Amo gani nga ang mga bata nga matambong karon sa Flores masaku man sa pagpangita sang igahalad nila nga bulak. Naandan na abi nga pinakamanamit ang pamahaw sa ulihi nga duwa ka adlaw sang Flores. Amo kung ngaa gapaindis-indis man ang mga kabataan sa pagpamuksi sang mga matahom nga bulak. Ilabi na gid kami. Kaupod sang akon mga kalinupad kag mga pakaisahan, nanalon kami agod mangita sang mga bulak.

Sang nakalab-ot kami sa kadadalman sang talon, kami ang nakunyang sa katahom sang mga nagaraya nga hubon sang isa ka sahi sang bulak. Lirio. Si Bisay, akon pakaisa nga nagapanuigon pa lang anom, nagdali-dali gid agod una nga makapamuksi. Tuman gid siguro ang iya nga

kahayanghag sa amo nga bulak nga wala sia nakatalupangod sang putot nga anagas sa alagyan. Sa malain nga palad, nasalakay niya gid ini.

Ang puno sang anagas masami nga makita sa katalunan. Mahimo ini magtaas sang kwarenta ka tapak kag magsangkad sang tubtob walo ka pulgada. Anggid ang dahon sini sa iya sang kasoy, mas malaba lang. Sa punta sang mga sanga sini, may mga gagmay kag gapulongpong nga bulak nga duag puti kung sa diin naga-ulhot ang iya mga magagmay nga bunga. Ugaling, berde ang duag sini kung hilaw kag granate naman kung luto.

Suno sa mga katigulangan, kung makasugata ka sang puno sang anagas, dapat mo hambalon ang malip-ot nga orasyon bilang tanda sang pagtahod sa tanom ukon sa taglugar nga nagabantay sini. Labing importante, dapat makigbaylo ka sang imo pangalan sa engkantado nga puno. Subong sini ang ginasiling: “*Anagas, anagas, baylo ‘ta ngalan. Ikaw si (ang imo ngalan). Ako si Anagas,*” kag sa amo pa lang ikaw mahimo nga makalampuwas sa amo nga puno.

Gilayon nga nagpalangatol ang lawas ni Bisay. Nag-umpisa sa iya nga butkon pasaka sa abaga, li-og, sa guya, panaog sa iya mga hita, mga paa, kag mga pusog-pusogan. Halos karaykayon niya na gani ang bug-os niya nga lawas. Sa dalayon niya nga pagpangalot, tigaylo nga maumpawan nagdugang pa gid ang pagpalamula sang mga apektado nga bahin. Sa indi madugay, nag-ulhot na ang mga tubig-tubig sa iya panit. Aba sa akon nga likod si Bisay, dali-dali kami nga nagdalagan pauli sa amon kakulba kay basi may dugang pa nga mahalitan.

Gapalanghugot na ang dughan ni Bisay sang kami ang nakalab-ot sa balay. Ang iya panit amat-amat na nga nagkalaluyos kag nag-upak-upak. Kung imo himutaran, daw inislan sang manog ang itsura sini. Husto lang magsala ang iya ginikanan kay wala man sila nakahibalo sang ila buhaton. Dumdum namon, disparatis lang ato sang mga katigulangan. Maayo man kay abtik nga

natawag ang sirhana nga si Manay Nara. Suno sa iya, kung ginpadugayan pa ang pagpabulong, nadunot na ang bug-os nga lawas sang biktima ukon nabugtoan na sang ginhawa.

Bangod makusog ang halit kag dalit sang anagas nga natublag, indi kuno makasarang ang pagburobanyos lang sang lana ukon ang pagpuropatuob sang kamangyan. Kinahanglan gid nga balikan sang biktima kag halaran sang iya panapton ang anagas kag sa atubang sini, hambalon niya ang urimus: “*Anagas, anagas, baylo ta ngalan. Ikaw si Bisay. Ako si anagas.*” Ini tanda sang iya pagpangayo sang pasaylo kag pagpakigbaylo niya sa puno sang iya pagkakilalahon bilang tawo.

Sa mga masunod nga sinemana, sang natuman na ang tanan nga laygay ni Manay Nara, amat-amat lang man nga nag-ayo si Bisay.

Sa gab-i sang adlaw nga ato, likom sa amon ihibalo, may isa pa gid nga mahalitan. Apang indi sang puno sang anagas.

Mapauli ang anay si Ian sa una nga kahigayunan sa banwa sang Batad makaligad ang napulo ka tuig. Mapauli sia agod duawon ang lulubngan sang iya amay. Masobra na tatlo ka bulan sang nagtaliwan kag nalubong si Tiyoy Insik apang karon pa lang makaduaw si Ian. Isa na ka semana ang nagligad sang sorpresa nga kami nagkitaay sa syudad sang Iloilo.

Wala ko na gani makilal-an si Ian kay nagbaylo na gid ang iya nga dagway. Sang lamharon pa ako, agi ang Ian ko nga nakilala. Apang ang Ian nga nagbugno sa akon sa peryahan sa distrito sang Mandurriao, isa na ka ganap nga babayi. *Blondie* na ang iya malaba nga buhok, pula ang iya nga bibig, kag nagasuksok sia sang malip-ot nga maong nga shorts. Ang iya bayo *off-shoulder* nga blusa nga duag rosas.

“Gie, ikaw na na? Dako ka na ba!”

Sia ang una nagbugno sa akon. Natalupangdan niya gid siguro ang pagsampuk sang akon mga kilay sa dako nga katingala. Maayo man gani nga sia na lang ang nagpakilala sang iya kaugalingon.

“Nalipat ka na? Si Ian bala sang una. Si Mary na subong,” ang iya pagpakilala. “Mas gwapa lang.”

Nagkipot ang akon tutonlan sa kakibot. Ni isa ka tinaga, wala gid may nagporma sa akon dila. Si Ian, este si Mary, nga bugtong nga anak ni Tiyoy Insik ang nagabantay sang *ferris wheel* sa may *Diversion Road*. Sia ang nagabaligya sang *ticket* sa mga parokyano nga masakay diri.

“Libre ta na ka. Mga *ten years* man ‘ta wala makakitaay,” ang siling ni Mary kag isa ako ginpasulod sa salsalon nga kudal.

Gindumdom ko ang ang tatay ni Mary nga si Tiyoy Insik nga napatay tatlo ka bulan na ang nagligad bangod sang komplikasyon sa kurason. Wala masaksihan ni Mary ang makahaladlok nga pagkabugto sang iya ginhawa. Gamuklat pa ini nga daw sa nagapanghawid pa mortal nga kalibutan.

Antis ako nagsaka sa karwahe sang *ferris wheel*, ginpamangkot ko si Mary kung nakabisita na sia sa pantyon sang iya amay. Ara ako sa kalawigon sang hamyang kag lubong kag nahibal-an ko nga wala sia nakatambong. Ayhan wala sia nakahibalo nga ini napatay gani nga wala sia nakadalikyat sa lubong? Ukon basi ginhungod niya man nga indi na lang magkadto para sa ikalinong sang tanan.

Sa akon ginsugid, naglumaw-lumaw ang mga mata ni Mary. Isa ka misteryoso nga yuhom lang ang iya ginbalos sa akon. Nagsakay na lang ako sa tsubibo. Amat-amat na nga nagtiyug ang ferris wheel. Sang ara na ako sa kahawaan, ginbalikid ko sia. Apang indi kalisod ang nakita ko nga nag-inggit sa iya mga mata, kondi kadalag-an.

Dominggo. Gatagiti sa gihapon ang init bisan pasado na alas tres sang hapon. Kalakip sa akon, naguluwa na sa simbahan ang mga sumilimba sang Batad. Sa tagsa ka kilid sang gabok nga ganhaan sini, may tintera nga nagapwesto. Sa tuo, nakaplastar ang mal-am nga ang baligya ginalakipan sang mga rosarito kag mga kandila nga may lain-lain nga duag para sa nanarisari man nga pangamuyo. Sa nawala, amo naman ang iya apo nga may baligya nga mga mani, mga dulsi, kag *softdrinks*. Pasikreto man ini nga nagabaligya sang sigarilyo kung may mamangkot.

Nagbakal ako sang *7-Up* kay tuman na gid ang akon kauhaw bangod sang kapaang. Sa pinsar ko, ayhan makasasala na gid ang mga pumuluyo sang Batad? Man, kay daw sa ginatutdan kami bisan nagakabuhi pa. Sa indi malayo, akon nasiplatan ang pagdulog sang *Ceres* sa *highway*. Pakot ko gid nga si Ian, este si Mary, sakay didto. Sa iya pagpanaog, nagbalikid gid ang tanan agod himutaran ang dalaga nga gikan pa sa syudad.

Mataas na nga daan si Mary apang gindugangan pa gid ini sang iya *step-in* nga may takon. *Skinny* ang iya dilargo kag nakakalukos tubtub sa iya mga bukobuko. Puti kag pambabaye ang iya polo kag pinilo ang mga pako sini dangat sa ubos sang iya siko. Bukas ang una kag ikaduha nga mga butones sini. Sa sulod, makita mo nga may suksok pa gid sia nga puti nga *spaghetti*. Sa iya abaga, nasab-it ang bag nga peke nga Gucci.

Nagdalagan liwat ang *Ceres* kag nabilin si Mary sa tunga sang dalan. Ang *rayban* sa iya mga mata ginpasaka niya sa iya buhok agod magserbi pusikat. Sunod niya nga gin-uyog ang iya malaba, *blonde*, kag *rebonded* nga buhok. Sa duag sang iya bibig, guya, kag mga alulaklob, daw mahuya man ang mga kutitot nga katumbal. Sa iya pagrampa sa aspalto nga dalan, nagkanang-kanang gid ang iya mga alahas nga bulawan. Makahalaylo ang pagpasunsyo ni Mary sa dalanon sang Batad, dugang pa nga nagapatik-patik ang iya *step-in* sa iya kada pagtikang. Nagapang-imbatar gid nga sia ang tulokon. Apang sa kada paglisu sang mga ulo kag gilayon nga pagsampok sang kilay sang palibot, wala gid sia nagsapak. Padayon lang sia sa pagkiay.

Gilayon ko sia nga ginsugata kag ginpamangkot kung nakapanyaga na sia. Lapitlapit man apat ka oras ang biyahe gikan sa syudad tubtob sa Batad. Ang iya gani bitbit nga mga bulak nga nasulod sa alat nga iya pa ginbakal sa Tinda Central, amat-amat na nga naluyos.

“Nгаа, may *Jollibee* na di?” ang sabat ni Mary sa pamangkot ko.

“Baw, natural! Wala gid lang. *Franks* lang sa gihapon.” Akon gintudlo ang *burger stand* sa tinda. Ang *burger stand* sang nga halin sang bata pa ako tubtob karon, amo man sa gihapon. Ang atop gani sini ginakaon na sang tuktok.

“Amo man ni gihapon ang Batad? *My God!* Pulo ko katuig nga nadula,” pahayag ni Mary nga klaro gid ang pagkadismaya sa kakulang sang pagbag-o sang banwa.

“Anhon ta na bi kay ang pulitiko wala man nagapanghimanwa sang maayo. Halin sadto tubtob subong, ang gapungko sa pagka-alkalde, amo man gihapon nga pamilya. Bulos-bulos lang. Tatay, nanay, mga kabataan, mga kaapohan. Daw *family business*,” ang panuaron ko sa iya.

“Sige na lang. Wala man ako natingala. Ang tanan nangin moderno na. Apang ang Batad , nalipasan na lang sang tinuig, nabilin na lang sa tabtaban. Daw ang amay ko. Wala gid to ya naduktan sang *modern* nga *mindset*.”

Nabatian ko sa gihapon ang pagyubit sa iya tingog sang namitlang ang iya amay. Amo gani nga ginlikaw ko na lang ang sugilanon.

“Ti, mamahaw ka?” ang pamangkot ko.

“Pwede man. Sa kalan-an lang da sa sulod sang tinda. Ma-matchoy lang kita. Mapauli man ako dayon abi.”

“Indi ka na magpaligad di sang gab-i?”

“Indi na. Bisitahon ko lang ang akon amay nga nagakagnas. Mapauli man ako dayon.”

Komplikado na nga daan ang kasaysayan ni Ian bag-o pa sia nag-abot sa duog sang Batad. Ang iya ginikanan lunsay may lahi nga Tsino. Ang amay niya nga si Fernan anak sang isa ka insik nga negosyante sa iya nga timbang. Bangod kasado na, ginsikway lang sila sang iya iloy kag wala ginkilala bilang lehitimo nga anak. Nasubli sini ugaling ang singkit nga mata sang iya amay amo gani nga Insik ang iya nangin hayu. High school pa lang sia sang nagtaliwan ang iya iloy. Amo ini ang kabangdanan nga wala sia makatapos sang pag-eskwela kag nagsuro-sideline na lang tubtob nabatan nga mangin drayber sang L3.

Si Liezel amo ang napangasawa ni Tiyoy Insik. Anak sia sang mag-asawa nga negosyante sa Estancia. Manggaranon ang mga ini rason nga indi sila pabor sa relasyon sang ila bugtong nga

anak nga babayi sa isa ka bastardo kag ultimo lang nga pahinante sang L3. Sa pihak sang ila pagpamatuk, wala sila nangin madinalag-on bangod nagadala na sadto si Liezel kay Ian.

Nagdaku si Ian nga wala sang may nag-amoma kag nagpalangga nga ginakanan. Timprano pa sia na-ilu sa iloy bangod gilayon nautas ang ginhawa sini sa iya pagkabun-ag. Kung ang amay niya pa ang pahambalon, ang bili kag balor sang kada haklo niya sang hangin hulam niya lang sa iya iloy. Indi mabatas ni Tiyoy Insik nga himutaran ang iya bugtong nga anak nga wala nagabatyag sang kaugot kag pagpamasol. Amo kung ngaa lapsag pa si Ian sang iya ini gintugyan sa puder sang iya mga ugangan. Sang nalubong na si Liezel, bitbit ang iya mga pagkabutang, si Tiyoy nagpadulong sa Cabagohan kag naghandom nga indi na liwat magdumdom pa.

Ang Cabagohan isa ka dyutay nga barangay sa Munisipalidad sang Batad. Diri temporaryo nga nagdayon si Tiyoy Insik sa puloy-an sang iya abyan nga angay niya man nga pahinante. Sa ila paggarahe sa katapusan sang adlaw, nagahapit gid si Tiyoy sa tiyangge ni Tiyay Liling agod mag-inom kag indi na makadumdom.

Manuglaon na kung tani si Tiyay Liling nga magulang sang akon iloy. Ugaling sa masami nga pagbalik-balik ni Tiyoy Insik sa iya tiyangge agod magsalom sa madamo nga botelya sang serbesa, nahulog ang buot sini. Bangod balo man si Tiyoy, naghisugot na lang sila nga magpuyo sa isa ka balay nga daw mag-asawa. Sang una sila nga naghulid, ginhakus si Tiyoy sang kaumpaw. Liwat sia nga gintubuan sang paglaum nga makasugod sang bag-o nga pangabuhi layo kag luwas sa mga mahapdi niya nga nagliligad. Apisar kung kaisa, lain nga ngalan ang mamitlang niya sa ila nga pagpangalipay sa tunga'ng gab-i. Husto lang nga maghibi-hibi sang likom si Tiyay bangod nahangpan niya nga sa damgo man ukon dumot sang iya nga bulobana, lain ang matuod nga ginahigugma sini.

Sa ila malawig nga pag-updanay, si Tiyoy kag Tiyay, wala gid bugayi sang kaugalingon nila nga anak. Si Ian lang gid ang magapabilin nga kaliwat ni Tiyoy.

Ugtong-adlaw sang una nga nagdapo ang dapadapa ni Ian sa duog sang Cabagohan. Nagahampang kami sadto sang panaguay sang gulpi lang nga nagdulog ang L3 nga ginamaneho ni Tiyoy. Masami nga gab-i na sia kung maggarahe gikan sa biyahe amo kung ngaa makatilingala ang timprano niya nga pagpauli.

Sa pagpanaog ni Tiyoy sa salakyan, makita bisan sa layo pa lang ang pagsampok sang iya mga kilay sa idalom sang nagakuripot niya nga agtang. Ang iya panulok matalom; ang iya mga mata may mga bulang. Wala na niya gani ginpakilala sa amon ang pamatan-on nga sa iya naga-ikog. Maniwang ini, mataas, kag malaba ang buhok. Singkit man ang mga mata kag anggig ang iya nawong kay Tiyoy. Nasab-it sa abaga sang amo nga pamatan-on ang isa ka knapsack.

Wala gid makaagi istorya si Tiyoy sang iya nagligad. Sa mga huring-huring lang gani sang amon mga kasilingan kami nakahibalo sang mga natabo sa iya kabuhi. Suno sa mga sugilanon, ginlamon kuno sang madako nga kalayo ang negosyo sang anay mga ugangan ni Tiyoy. Magluwas sa ila mga kaugalingon kag gamay nga mga pagkabutang, wala na sila sang iban pa nga nasalbar. Bangod tigulang na sila kag wala na sang nabilin nga palangitan-an, liwat nila nga gintugyan kay Tiyoy ang responsibilidad nga mangin amay sa iya anak. Kuno-kuno pa sang iban, sila man lang ang responsable sa pag-umpisa sang amo ngasunog sa luyag nila nga makuha insurance sang istruktura. Sa matuod lang kuno, puto na ang ila negosyo.

Apat lang ka tuig ang igatinir ni Ian sa Cabagohan antis sia ang nagdesisyon nga malagyo sa puder sang iya amay. Sa sulod sang apat ka tuig nga ini, madamo kami sang nasaksihan. Kalakip na diri ang amat-amat nga pagbuskag sang iya matuod-tuod nga balatyagon. Kalakip man diri ugaling ang tanan nga kapintas nga iya natilawan sa nga kamot mismo sang iya nga amay.

Isa sadto ka bes naghapit sa balay si Nang Karing nga ahente sang Avon, Natasha, kag sang iban pa nga nanarisari nga produkto. Matapos makapili ni Tiyay sang iya nauyunan nga lipstick kag pahamot, nagpadayon na si Nang Karing sa mga masunod nga kabalayan. Sa masunod pa nga mga inadlaw kung tani sia magabalik agod manukot. Ugaling wala gani nadugayan, nagbalik ini dayon bangod nalipatan niya kuno ang iya brochure sang Avon. Sang ila ginabalikan sa salas kung diin kagaina sila nagpwesto, makatilingala nga wala ang amo nga butang.

Sa pinsar nga pamangkuton ang iya anak kung basi nahimos niya, nagkadto si Tiyoy sa hulot ni Ian kag didto nabuyagyag sa iya ang iya anak nga wala sang panapton nga pang-idalom, nagaturong ang mga kalimutaw, kag ang tuo nga kamot madasig nga nagasaka-panaog sang iya kinatawo. Sa iya naman nawala nga kamot amo ang brosyur, bukas sa pinanid nga may laragway sang lalaki nga ang salawal lang gid ang suksok. Sa hingalit nga himaya nga iya ginhandom, baylo kag bayad ang masakit nga mga tinaga kag tapungol gikan sa iya amay.

Sang gab-i nga ato, kaupod sang mga ido, ginsugata ni Ian ang sanag-bulan nga naga-uwang.

Madugay na siguro nga natukiban ni Ian sa iya kasingkasing ang matuod niya nga balatyagon. Mahimo man nga wala niya ini ginpaligban sang madalom kag nagtuhaw lang isa sadto ka adlaw. Basi man gani nga gintagna sia sang Mahal nga Makaako nga mangin babayinhon.

Apang, haum-haom lang ini tanan. Uypot sang iya palad sang tanan nga sabat sang sini nga mga paktakon.

Apang kung akon handurawon ang amon mga nagliligad sa Cabagohan, masiling ko gid nga sa pangaduha nga tuig ni Ian sa amo nga duog, sa ulihi nga adlaw sang Abril, kag iya nga lubos nahangpan ang kibu sang iya kasingkasing. Amo ini ang panugod sang iya pagapamukadkad bilang babayi. Bangod sa ulihi nga adlaw antis magbaylo ang bulan sa Mayo, nag-abot si Nang Bibing kag ang iya kano nga pamilya.

Si Nang Bibing tumandok gid sang Batad. Nagpasimpalad sia sa luwas sang pungsod - sa Amerika - agod mangin *domestic helper*. Matapos magtaliwan ang nahauna nga asawa sang iya amo nga lalaki, ginpangasawa sia sini. Wala na sila nakaangkon sang bata bangod may edad na ang kano. Apang sa una nga asawa, may tatlo na ini ka mga anak nga lunsay lalaki. Isa na didto si Alex, 19, kag sa iya mga mata nga tagum ang duag, una nga malumos ang balatyagon ni Ian.

Ginasugata gid sang mga taga-Cabagohan ang una nga adlaw sang Mayo paagi sa isa ka prusisyon. Ang parada nga ini isa ka pagpangalaba kay San Isidro Labrador, Patron nga Santo sang mga Mangunguma, agod bugayan sang bastante nga ulan ang amon baryo sa tunga sang tag-ilinit. Amo gani nga ginapasakupan ini sang madamo nga mga residente. Kalakip na diri ang mga nanay kag mga asawa nga nagapanguna sa pagpangadi kag pag-amba. Upod sa ila ang isa ka mal-am nga lalaki nga nagkuting-koting sang gitara. Sunod sa ila ang imahen ni San Isidro nga nahamtang sa tulungtungan nga ginapas-an sang mga kalalakihan. Pinakadamo nga nagatambong ang mga mal-am bitbit ang ila mga apo. May ara man sang mga pamatan-on man - mga dalaga kag soltero nga husto lang maghiri-hiri sa likod.

Sa pagtuo nga matambong man ang mga kano sa amo nga pagtililipon, isa ka hunahuna ang naglumay sa hunahuna ni Ian. Masako si Tiyay Liling sa pagbantay sang iya tiyangge kag si Tiyoy Insik karon pa sa gab-i mapauli. Gani, naglaum siya nga indi man nila mamutikan ang iya pagabuhaton.

Likom niya nga ginkuha ang lipstick ni Tiyay Liling kag nag-atubang sa espeho nga may disenyo nga mga batad kag litob. Una niya nga ginpuno sang pulbos ang iya nga guya sa kaluyag nga tupungan ang kaputi supat sang mga kano. Tapos, iya ginpahidan sang makapila ka beses ang iya mga bibig sang lipstick. Bangod una niya ini nga bes, indi pa sia insyano kag nag-awas pa ang pula sa palibot sang iya baba. Apang para kay Ian, ang dagway nga iya nakita sa salaming amo ang pinakamatahum nga tinuga sa kalibutan. Naglumaw-lumaw gid ang iya mga mata sa tuman nga kalipay bangod una nga kahigayunan, kumportable sia sa iya nga dagway.

Pag-gwa niya sa ila balay, iya nasiplatan ang puti nga tapulanga sa ugsaran. Napinsaran niya si Rosalinda sa telebisyon. Gani, iya ginpuksi ang amo nga bulak kag gin-ipit sa iya nawala nga dulonggan. Bangod sang amo nga bulak, nagpag-on pa gid ang iya paglaum nga sapakon na gid sia ni Alex bisan pa kinamatis lang ang nahibalo-an niya nga Ingles.

Nakasugod na ang parada sang nag-abot si Ian. Nagsugpon na lang sia sa likod kaupod ang mga soltero kag mga dalaga nga ginhimo lang nga higya-higya ang kung tani balaan nga ritwal. Ang mga nakasiplat sang itsura ni Ian sari-sari ang nangin reaksyon. May ara nga naeskandalo gid apang naghapos lang agod indi matublag ang parada. May mga nagbayluhanay sang hutik kag nagpugong-pugong sang ila kaladlawon. May mga nagtaas ang kilay kag nagpasurip sang mata. Apang balewala ini tanan bangod ang reaksyon lang ni Alex ang importante para sa iya.

Sa layo pa lang, nasiplatan na ni Ian si Alex kag ang bug-os sini nga pamilya. Daw sa naghinay ang tiempo sang lapit niya na lang malabayan ang soltiro nga iya kursunada. Sa iya kalibutan, napanas na ang tanan nga tawo sa palibot kag mas nagsiri ang mga duag sa palibot. Iya ginhawi ang iya nga buhok agod ipakita ang nakaipit nga tapulanga sa iya dulonggan kag dayon niya nga ginkisap-kisap ang iya mga mata. Ginyuhuman niya si Alex nga nagbalos man sang yuhom. Nagdasig ang pagkuba-kuba sang iya sang iya kurason bangod sang kalipay. Apang madasig lang nga naislan sang kahadlok.

Timprano nga naggarahe si Tiyoy Insik sang amo nga adlaw sa plano nga mag-tambong kung tani sa prusisyon. Wala gid nakamulalong si Ian sa pagdulog sang L3 nga ginamaneho sang iya amay bangud masako sia sa pagpaduding kay Alex. Madasig sa gihapon ang pagkuba-kuba sa kakulba. Sa sobra nga kalisang nga iya ginbatyag, nabato ang iya mga batiis gani nga wala na sia nakapangaman sang gulpi lang siya nga ginguramos sang iya amay. Uya sa iya nga buhok, ginguyod siya ni Tiyuy paggwa sa parada nga daw isa ka sako nga humay nga ipasilong na bag-o pa magbubu ang ulan. Kung nangadi sia kay San Isidro, ayhan ginpamatian siya?

Makadali nga nauntat nga ang prusisyon bangod sang eskandalo nga ila gintuga. Apang, nagpadayon man ini dayon tubtob sa punta sang baryo nga daw wala lang sang natabo.

Kasisidmon na sang natapos ang prusisyon. Kaangay sang naandan na, nagdaguob anay antis nagdabu-dabo antis nag-ulan. Ang mga paka naguluwa kag nagakala-kala. Ang mga bata nagpalaligo sa ulan. Ang mga mangunguma nagpangalipay paagi sa pagpakalumos sa makahulubog nga ilimnon. Ang daludo sang luha ni Ian amo man ka bugana sang bugay nga ulan sa talamnan.

Duwa pa ka tuig ang magaligad antis makapalagyo si Ian.

Handong na paggwa namon ni Mary sa tinda. Malawig nga paghanduraw ang amon ginbuhat amo kung ngaa wala na kami nakamulalong nga lapaw na isa ka oras ang amon pagsugilanon. Ugaling ang Banwa sang Batad, wala gid man nagabatyang sang pagligad sang tiempo. Halin sang dyutay pa ako tubtob subong nga gintubuan na sang buhok kag buot, nagapamalibad ang ini nga duog sa pag-uswag kaupod sang panahon.

Nagdesisyon kami nga amon lang pagalakton padulong sa patyo. Mga lima lang man ka kilometro ini nga lalakton kag karon nga amat-amat na nga nagapalipod ang adlaw sa kataipan, indi na mapaso sang init ang amon mga panit. Ilabi na gid ang kay Mary nga malaporselana ang supat.

Sa amon pagpanglakaton, nagpadayon kami sa pagsugilanon.

“Paano ka man nakalab-ot sa peryahan?” ang pamangkot ko.

“Sang kaagahon nga nadula ako, tuyu ko tani nga magbalik sa Estancia. Ugaling, basi ibalik lang man akon ni Lolo kag Lola kay Tatay. Apang nadumduman ko ang perya. Nabatian ko nga sa Sara sila sunod nga magapadulong pagtakup sang piesta sa Cabagohan. Kondi, didto na lang man ako nagkadto,” ang dugang nga panaysayon ni Mary.

“Natandaan nila ako. Sin-o bala ang malipat sang agi nga ginkastigo sang iya amay sa baylihan? Naghangyo ako kung pwede nila ako maupod sa ila paglibut-libot sa mga kabanwahanan. Gintanyag ko man ang akon serbisyo bilang kabaylo: maluto, malaba, maninlo. Nagsugot man sila. Pasalamat gid ‘ko. Sa perya, baton nila ako.

“Nagbulig-bulig man ako sa perya. Kaagi ako nga nagbantay sang roleta, sang *color game*, sang habuy-haboy sinsilyo baylo baso. Kaagi man ako bantay sang *horror train*, sa *entrance* pa lang, hadlukan na sila. Subong, na-*promote* na ko sa *ferris wheel*. Naglinsensya lang ko ‘to gani nga ma-absent ko anay.”

“Maayo man kay ginbaton ka nila kag gintatap,” ang akon lang nga nangin panugdaon.

“Yes gid. Kita mo sa entrance, may arko nga nagasiling ‘*Welcome!*’”

Matapos ang malapit tunga sa oras nga pagpanglakaton, nakaabot gid man kami ni Mary sa patyo. Amat-amat na nga nagdulom ang palibot. Abo na ang duag sang mga panganod.

Ang patyo sang Batad nahamtang sa isa ka bakulod sa higad sang dalan. Kung indi lang man tigkalalag, wala man sang may nagatatap kag nagatipig sang mga lulubngan diri. Sa pagpatumbaya sang mga buhi sa ila minatay, anggid na ini sang talon. Masi-ot kag napuno na sang madamo nga mga tanom. May mga tino-tino, huya-huya, bahu-bahu, tigbaw, tangkong, kag iban pa nga sahi sang mga bulak kag hilamon. Sa kadamo sang nalubong diri, nagagirinual, nagagirinutok, kag nagagirinamo na lang ang pagplastar sang mga patay. Ang mga pantyon nagatalangkas-tangkas na lang gani nga daw mga halintang sang hagdan pasaka sa langit. Ayhan ginabaton man ang ila mga kalag didto? Ang yab-uk nga nagakap-ul sa mga ini daw mga pamatuod sa hurubaton nga sa yab-uk kita gikan kag sa yab-uk man kita magapauli.

Sa akon panguna, amon gintadag ang masi-ot nga patyo. Kami ang nagtaklas kag naglasak sang pantyon sang iban. Nagapanabi-nabi na lang kami sa kahadlok nga kami ang pagakalagon sang mga patay nga diri nalubong. Ara abi sa tunga sang patyo ang *compound* sang mga pantyon sang amon minatay, humalin pa sa amon mga katigulangan. Amo gani nga sa pagligad sang

panahon, madasig nga nalibon ang mga ini sang mga mausoleo kag pantyon sang iban man nga nagtaliwan.

Sa kasingkal sang init kagina, nagkalaluyos na gani ang mga bulak sa alat nga bitbit ni Mary. Ang kolorete sa iya nawong amat-amat na ngaginpanas sang iya nga balhas. Amat-amat ko na maaninaw sa liwat ang itsura sang Ian nga akon nakilala.

“Ara lang sa unhan ang lulubngan ni Tiyoy. Ara man da ang kay Tiyay.”

Gintudlo ko ang pantyon kung diin nalubong ang iya amay. Sa ibabaw ini sang pantyon sang akon lolo kag ingod sang iya ni Tiyay Liling. Pila pa lang gani ka bulan ang nagligad sang nalubong si Tiyoy apang masi-ot na liwat ang lugar. Indi na gani mabasa ang ila mga ngalan sa ila nga mga lapida bangod nalipdan na ini sang mga tanom.

Nakita ko ang pangpang-alang-alang sa mga mata ni Mary pati na ang amat-amat nga pagtaub sang tubig-luha diri. Ang iya itsura simpon sang kakapoy kag kaakig kag kakugmat. Amo gani nga nagdisedir na ako nga magpabilin sa ubos agod tagaan sia sang ligwa nga makasugilanon ang iya amay bisan ini ara na sa piyak nga kinabuhi.

“Mapabilin lang ‘ko di. Tagaan ko ikaw sang ligwa. Ipautwas ang tanan. Wala ka na sang dapat ikahadlok,” ang laygay ko kay Mary.

Nagtango-tango lang sia. Wala man sia siguro nakahibalo sang iya isabat sa akon. Ukon basi ginatipon pa niya ang mga tinaga nga iya hambalon sa liwat nila nga pag-engkwentruhanay sang iya amay.

“Ari lang ko di mahulat. Mahimo ka gid makapadugay,” dugang ko nga pasalig kay Mary.

“Salamat,” ang malip-ot niya nga sabat artis sia nagpadulong sa lulubngan ni Tiyoy.

Naglakat-lakat ako anay antis nagpungko sa ubos nga bahin sang patyo, malayo sa akon mga minatay.

Sang nagtawhay ang kakugmat nga gintuga sang insidente ni Bisay sa anagas, nagpadayon ang tanan sa ila mga hilikuton para sa bisperas sang piyesta. Likom sa amon, si Ian naghanda man sang iya kaugalingon para sa sinaut-saot nga hiwaton sa karon nga gab-i. Mangin masako si Tiyay sa pagbantay sang iya mga baligya. Si Tiyoy padayon man sa pagpamasada tubtub sa tunga'ng gab-i bangod buas, indi sia anay magbiyahe agod magsaulog sang piyesta. Amo gani nga hingalitan gid ni Ian ang ini nga higayon agod mangin hilway bisan makadali lang.

Ang sinuptan niya halin sa bulig-bulig sa sulod balay ni Neng Arlene iya ginbakal sang blusa sa Natasha paagi kay Nang Karing. Amo ini ang iya nga pagasuksukon karon sa baylihan. Puti ang duag sini kag malip-ot. Ang kalabaon tubtub lang ibabaw sang pusod. Kung indi ako magsala, *crop top* ang moderno nga panawag sang sini nga sahi sang panapton. Parisan niya ini sang manubo nga ma-ong nga shorts nga iya man gin-order kay Nang Karing. Sa idalom sang iya mga pini-od nga panapton sa aparador, nalipdan ang lipstick nga iya naman liwat ginkuha sa hulot ni Tiyay Liling nga wala naglisensya sa iya madrasta. Sigurado sia nga mangin masako ini karon kag indi na makamulalong nga iya ini paga-usaron.

Apisar nagsugod ang binayli alas siete sang gab-i, nag-abot si Ian sa plaza pasado na alas otso. Ginlikom pa niya sa sulod sang jacket ang iya matuod-tuod nga suksok. Apang sa sulod sang plaza nga naputos sang amakan kag igpat-igpat lang sang *disco lights* ang kasanag, luwas niya nga mapasundayag ang iya matuod-tuod nga kaugalingon. Amo gani nga gilayon niya nga gin-uba kag ginhal-id sa higad ang sul-ob niya nga *jacket*. Sa iya pagtigbaliw, ang mga nakakita makasiling

gid nga daw binuy-an si Ian gikan sa turil. Suksok ang iya crop top kag maong nga *shorts*, sa iya pamatyag kag panagupnop, tunay na gid sia nga babaye kag hilway sia nga magsaot tubtob sa tunga'ng gab-i.

Hubog sa hingalit nga kahilwayan kag sa moderno nga musika, inoras na ang saotsaot ni Ian. “Talagsa lang ni matabo,” ang iya pagpasalig sa iya kaugalingon. Namutikan man niya nga may mga paghutikanay sa palibot kag nakasiguro man sia nga sa aga, may mga sugilanon gid ang amon mga kasilingan kag kasimaryo tuhoy sa iya. Apang tubtob dungan sa pagkibu ang *sound system* kag sang iya kasingkasing, bungol sia sa kung ano man nga mga masakit nga tinaga ang ihambal nila.

Basa na sang balhas ang buhok ni Ian apang birabira man sia gihapon sa pagsaot. Gulpi lang nga may nagtagasak nga guya sa tunga sang plaza gani nga gilayon napuhag ang mga sumalaot. May mga nagsiagit. Dalidali man nga ginpa-andar ang suga. Sa pagbaylo sang kasanag sa kadulom, nabuyagyag sa tanan nga mga tumalambong si Ian nga nagtugaplak sa salog, suksok sa gihapon ang iya puti nga *crop top*. Ang iya amay nagatindog sa tunga sang baylihan, akig kag ginatudlo-tudlo ang sia. Ang mga mata ni Tiyoy daw tubig nga nagaindakal sa ibabaw sang kalayo.

“Ubaha ina, Ian! Makahuluya ka!” ang mulay ni Tiyoy sa iya anak.

Sa kapin-ot sang iya dughan, husto na lang nga ilungolungo ni Ian ang iya ulo agod ipabutyag ang iya pagpamatok sa sugo sang iya amay.

“Ubahon mo ina ukon pakahuy-an ta pa gid ka?” ang pagpamahug ni Tiyoy sang wala gintuman ni Ian ang iya nga nahauna nga sugo. Wala na niya ginhulat ang sabat ni Ian kag ginli-ab ini patindog.

“Anong nagsulod sa pinsar mo? Makahuluya ka gid! Ubaha na!” dugang nga pagpakanubo ni Tiyoy sa iya anak antis ini ginsulok-sulok rason sang pagduyog-duyog ni Ian.

“Tay, tama na!” ang pagpakitluoy ni Ian nga nagahilibi-on kag nagahakos sang iya tyan.

“Wala ako sang bata nga kaangay sa imo!” Dugang nga sumbag pa gid ang naagom ni Ian kag napun-uran gid sia. Liwat ini nga naghalok sa matugnaw nga semento sang plaza. Dayon ini nga nagkamang kag ginhakos ang tuo nga batiis sang iya amay.

“Tay, batuna na! Batuna na nga agi ako. Agi ako,” ang pagkumpisar ni Ian sang iya matuod balatyagon.

“Indi!” Sagunson nga mga tindak ang naagom ni Ian bangod sang iya ginbuhat nga pag-aku. “Agi gali, a? Mag-andam ka kay patyon ko ikaw!”

Tuyo pa tani nga sakiton ni Tiyoy sang dugang si Ian apang ginpatung-an ini ni Tiyay Liling nga nagadalagan pasulod sa plaza. Amo pa lang sia makahibalo sang mga hitabo.

“Tama na na, Insik. Sobra ka na! Bata mo ina!” ang malig-on nga pahayag ni Tiyay.

“Pahigad ka da, Ling, kay basi pati ikaw masakit ko!” ang paandam ni Tiyoy kay Tiyay.

“Sige! Sige! Sakita pati ako kay ipapulis ta ka,” ang sabat ni Tiyay. Si Ian husto lang magpalipod kag magku-ob sa putot nga pigura sang iya madrasta.

Karon pa lang kag nagpatunga ang kapitan sang barangay. Ginpadakop niya sa mga tanod si Tiyoy kag ginpabilanggo temporaryo sa mapangsot nga tanod *outpost* nga ginbuhat nga kasilyas sang tanan nga nagtambong. Buy-an lang ini karon sa kaagahon.

Wala pa ala una apang natabo na ang una nga ginamo. Madamo ang dismayado kay basi ipauntat gid ang bayli. Ordinaryo na lang nga may mga kinagamo kung may binayli kapin pa kung

hubog na ang mga sumalaot. Apang tumalagsahon ang subong nga insidente kay mala-sine nga eksena ang nagluntad sa tunga ni Ian kag sang iya amay.

Uyat ang mikropono pasaka sa entablado, nagpanuad si Kap, “Akon mga pinalangga nga kasimaryo sang Cabagohan kag sa mga pangayaw halin pa sa iban nga malayo nga mga kabarangayan, pasayluhon ta lang ang nagtublag sang aton nga pagsinadya-sadya. Luyag bala ninyo nga magpadayon pa sa pagsaut-saot?”

Dululungan nga naghugyaw ang tanan sa pag-ugyon.

“Kung amo, may isa lang ako ka kondisyon nga hangyuon sa inyo. Kung may liwat nga magtublag pa sang katawhay sang sining selebrasyon kag sinaot-saot, sia gid ang magabayad sang arkila sang *sound system*. Ayos lang na sa tanan? *Public may dance* kag aaayong gab-i!” ang bilin ni Kap.

Liwat nga nagpadayon ang binayli. Madasig nga nalipat ang tanan. Si Ian husto na lang nga nagpuli nga wala untat ang paghilibi-on. Tapos na ang iya masadya nga pagdalamguhanon. Masakit ang bug-os niya nga kalawasan sa kastigo nga iya naagom apang tagumatayon na ang iya bug-os nga pagkatawo. Ginbatyag niya gid ang pagpangyaguta sang iya nga amay sa atubang sang tanan. Padayon lang ang pag-agay sang iya nga luha.

Antis pa naihaw ang mga baboy nga ihanda sa piyesta, si Ian bakintol ang iya mga pagkabutang, sakay sa una nga trip sang *Ceres*, wala na sa Cabagohan.

Natapungawan ako sa akon pagdalanguhanon sang isa ka tiyabaw ang nagtublag sa kalinong sang patyo. Sa kasisidmon, dalidali ko nga ginsunod ang direksyon kung diin ini gikan. Uyat gihapon ang alat sang iya bulak, si Mary nagawaras, naggasinggitan, nagahuramentado.

“Wala ka pulos nga amay! Wala!” ang hilibi-on ni Mary samtang sagunson niya nga ginahamras sang iya alat ang lapida kag lulubngan sang iya amay. “Gago ka! Gago ka!”

Madugay na nga panahon ang nagligad apang tubtob subong, mahimo nga mabudlay pa kay Mary nga kalimtan ang iya mga inagyan ukon patawaron ang iya amay nga nagmaltratar sa iya. Padayon lang ang sia sa pagkastigo sang pantyon ni Tiyoy Insik. Sari-sari nga sahi sang panakit ang iya ginbuhat sa pantyon sang iya amay. May sipa, may sumbag, may tindak, may tapungol, may hanot, may bakol. Ini lang ang iya balos. Ini lang ang iya hustisya.

Nagdalan ako kag ginhakos sa likod si Mary agod lugpayon ang iya nga kaakig. Sa iya kakapoy, naglumpagi na lang kami sa duta sang mga patay. Padayon lang sia sa pagtarangison. Ang iya nga dughan nagahabok, nagakupos, nagasaka-panaog.

Makaligad ang pila ka minutos, nagtawhay na si Mary. Nagkanay na siguro ang daludo sang iya balatyagon. Ugaling sang sia ang nagpamahid na sang iya mga luha, gulpi lang sia liwat nga nag-iyagak. Iya ginhimutaran ang iya mga kamot kay sa daw may masingki nga kahapdi nga nagalatay sa iya nga supat. Nagbalikid sia sa akon kag akon nakita ang iya nawong. Napuno sang kahadlok ang akon kasingkasing. Ginabalikid ko ang pantyon ni Tiyoy kag akon nakita ang putot nga puno sang anagas. Tungli na ang mga sanga sini. Ang mga dahon kag bulak nagkalapuspos halin sa puno.

Nadumdoman ko ang adlaw sang pagkadunot ang panit ni Bisay. Amo man siguro ang napinsar ni Mary. Sa iya kahadlok, gulpi lang sia nagtindog kag nagdalagan pana-og sa bakulod nga patyo. Ginlagas ko pa sia apang iya ginparahan ang Ceres nga tiempo man nga naglabay.

Sa iya pagsaka sa pwertahan sang amo nga sakayan, nahawidan ko pa sia sa butkon.

“Yan, anagas ato. Kinanglan mo makigbaylo sang ngalan,” ang pahanumdom ko.

Ginwakli niya ang akon kamot kag isa ako ginbalikid. Nakita ko ang amat-amat nga pagkapaso sang iya nga nawong. Sa likod sang mga luha, malig-on niya nga ginpanuad ang ini nga mga tinaga:

“Indi ako si Ian. Indi ako si anagas. Ako si Mary.”

- KATAPUSAN -